

обогатио нашу науку новим подацима из којих је црпио свој велики допринос теорији националног питања у вишенационалној Босни и Херцеговини, хабзбуршкој подунавској држави и Краљевини Југославији, да би НОБ-и и револуцији 1941–1945. године посветио три посљедње књиге. Својим научним опусом уврштава се у најзначајније југословенске историчаре, а кад је ријеч о истраживању радничког покрета и националног питања ужива несумњив европски углед. Академик Реџић заслужује овај зборник и ми му желимо још много здравља и научне радости.

Иљас Хаџибеговић

Здравко Антонић, *Родољуб Чолаковић у светлу свог дневника*.
Београд, И. П. Књига, 1991, 556 стр.

Помињање Родољуба Чолаковића код иоле упућенијег савременика буди асоцијације на истакнуту личност радничког и комунистичког покрета и бројне предратне, ратне и поратне догађаје у којим је имао истакнуту улогу. Многи од савременика овог преломног, кризног, посткомунистичког и антикомунистичког времена пуног бремените и неизвјесне будућности могао би се упутити коме је до расправа о прохујалим десетљећима, тековинама које се једна за другом растачу, нестају пред нама у периоду политичког плурализма, вишестраначја обиљеженог својеврсном демократијом, пута у Европу на крилима национализма. Да питање није неумјесно потврђују и тепшкоће које су долазиле, како истиче приређивач *Дневника* др Здравко Антонић, "од људи који сматрају да Чолаковић и његово дело и нису потребни друштву" (стр. 13).

Потписник ових редова дубоко је убијеђен да и "обични" читалац и онај антипод његов, ако је заинтересиран за ово штиво као својеврсну историјску грађу, могу наћи пуно задовољство и оправдати *raison d'être* аутора, приређивача и издавача да је пред њима овај текст од 556 страна који представљају само мањи дио дневника што га је Р. Ч. водио од 20.1.1960. до смрти 30.3.1983, а садржан је у 27 нотеса – роковника или 5.217 страна куцаног текста.

Р.Ч. је по много чему био атипичан дјелатник јавне сцене – од тога како је "ушао" у Партију, како се понашао као дугогодишњи илегалцац, робијаш, активиста, борац – министар, писац до оног времена када је престао да обавља јавне функције. У свом дугом (83 године) бурном и садржајном животу Чолаковић је спојио на најбољи могући начин двије ствари: политику и писање. Започео је као актер револуционарних збивања, а завршио као заљубљеник писане ријечи који је иза себе оставио богати опус од 1.300 библиографских јединица. Литература му је била једна од великих страсти ("тјешитељица живота"), а историју је доживљавао као "непоткупљиву госпу". Та склоност бескомпромисног актера, реалног и објективног свједока догађаја резултирала је у "избацивању" испод његовог пера, поред стотина написа већег и мањег обима и значаја, четири књиге *Записа* и три тома *Казивања* – дјела које су афирмативно оцијенили књижевни историчари, публицисти и историчари од струке. Р.Ч. није имао претензије да пише историју, али је, сјећајући се стотина и стотина знаних и незнаних, од анонимних до свјетски познатих појединаца, дао не само њихове портрете, описао догађаје у којима су учествовали, него и слику времена коме су припадали, те оно што се теже постиже – бит и атмосферу живота који су креирали. Без обзира на замјеран опус, много тога је објективно пропустио, понекад и понешто свјесно пренебрегао, па му је много тога у тим томовима остало незабиљежено. Што је старио све га је више обузимало оно многима знано осјећање да што није записано као да се није ни догодило. *Дневником* као да је хтио и желио да поправи пропуштено. На многим од објављених страница читалац ће осјетити

ауторову опеједнутост жељом да пише, тј. ради свој посао, и на Нову годину чак, што кореспондира с оном латинском изреком "nulla dies sine linea".

Није случајно да је Р.Ч. вођење *Дневника* започео непосредно пред пензионисање. Што због свог карактера, што због система коме је припадао, није ни могао, понекад ни хтио, понекад нити смио да каже шта осјећа или мисли. Године мировине, а још више сазнање да се "повјерава" *Дневнику* отворили су му душу и срце који су били, зиста и широки и велики.

Р.Ч., личност наглашене комуникативности што је рјеђе сретна особина код његових савременика, изузетну је пажњу поклањао човјеку. Споменуто је, како оном малом анонимном "војнику Партије и револуције" тако и људима од угледа и положаја. Али, у његовој импозантној галерији ликова, дружбеника, исписника и савременика (вид. *Регистар личних имена*) двојици припада посебно мјесто: Александру Вучу и Иви Андрићу, овом потоњем нарочито. Захваљујући приређивачу сазнајемо за прегршт предивних реминисценција ових умних људи о палети животних и историјских тема. У еманацији духа испољаваној у безбројним сусретима, мислима које је "на врло ненаметљив начин изнедрио из главе својих другова", дуготрајним разговорима у којим је доброно осликан и сам аутор, проналажени су и митови за појаву ове књиге. Многима ће бити посебно интересантни редови *Дневника* у којим се говори о личностима за које се може рећи да су персонифицирали народе, република-државе, средине, културе којим су припадали (попут Крлеже, Д. Ћосића-Геце, В. Бакарића и др.). Исто тако се та константација односи на оне живе или мртве које тек успутно помиње (попут Ђ. Пуцара или проф. др Мухамеда Филиповића). Р.Ч. је нарочито био отворен и без длаке на језику према националистима и шовенима, и хрватским и српским и иним. Из данашњег ракурса читаоцима ће бити посебно интересантне оцјене које се односе, нпр. на Фрању Туђмана – по њему поодавно декларираног хрватског националисту која је писац "окитио" бројним епитетима, попут оних да је уображени историчар (с В. Терзићем) недоучен, ласкавац, гур-гур, комшилатор, хохштаплер (у науци) креатура, шовен... Чолаковић није штедио никога, чак би се рекло да је оштрији према српским националистима и шовинистима, од књижевника до политичара.

Бројне странице на којима се помиње име Јосипа Броза могле би, по мом суду, послужити као парадигма свим оним који се у овој смутној стварности, лишеној основних критерија објективног просуђивања, пачају незахвалног и нимало лаког посла да суде о времену, не тако давно, у којем је дјеловао Јосип Броз, харизматска личност обдарена изузетним особинама, лидер с највешим међународним политичким рејтингом. Чолаковић је, можда, био у знатно повољнијој ситуацији од оних који су Тита адорирали, или оних који му одузимају било какве заслуге за све што је четрдесетак година чинио на челу Партије и државе. Предност писца *Дневника* произлазила је из чињенице да је био Брозов саборац од времена заједничког тамновања, илегалног рада, ратних дана до периода обављања функција у поратној Југославији, чак оних на којим је невољко замјенивао Предсједника Републике, да је као ортодоксни комуниста и убијеђени хуманиста и човјек од пера у своме *Дневнику*, диференцирано и изнијансирано, дао образац приступа историјској фигури, личности у историји каква је, несумњиво, био Тито. Из Чолаковићевог крокија Брозове личности еманирају симпатија и поштовање, али и (нарочито за Титово дјеловање у посљедњој деценији живота) наглашено неслагање, чак отворена критика предсједниковог понашања. Треба указати на тај, ни у ком случају, исфорсирани баланс позитивног и негативног, објективног, реалног и критичког. Из овог посљедњег угла изречене оцјене о лако учаваној баштини, сујети, аутократизму недемократичности, наглашеној манири да се окружује послушницима и исто таквој нетрпељивости према онима који нису на "линији" не умањују његове доприносе југословенској и свјетској политичкој баштини, него, напротив, скидају с Брозове личности ореол, понекад предимензионираног, понекад неискреног и хињеног обожавања.

Дневник Р. Ч. у редакцији др Антонића представља тек десети дио онога текста што га је аутор завјештао приређивачу. Писан и објављен уз строго поштивање хронолошког принципа и управног говора, иако се чита лагано, представља за читаоца који би му се враћао тешкоћу што су мале, велике или "вруће" теме расуте по његовим страницама. А, ове нотоње су и за аутора, а за потенцијалне читаоце ће, несумњиво бити не нешто голицаво што ће драшкати интерес, него оријентир, а можда и нутоказ за анализу и тумачење процеса који су трајали низ година, деценија чак, и нису производ тренутка, случаја, нису се догодили изнебуха. Поред поменуте улоге личности Јосипа Броза, требало би скренути пажњу на редове у *Дневнику* који се односе на СКЈ, нарочито на упорну и перфидну дјелатност свих оних (националиста и шовена, посебно) у растакању федерације, дифамирању свега што спада под југословенство, мјесто и улогу Босне и Херцеговине. И у елаборацији ових тема Титова личност била је незаобилазна копча. Не прилазећи оцјенама на анодиктичан начин, ни аутор *Дневника*, ни читалац неће моћи заобилазити Брозову улогу из једноставног разлога што је његова личност неодвојива од друштвено-политичких, економских и многих других процеса који су се одвијали на овим просторима које временски "покрива" *Дневник*.

Р.Ч. се не либи да устврди да је Јосип Броз лично "развалио" СКЈ и да је "одговорност његова највећа, управо зато што је Тито" (стр. 277). У покушајима да докучи и објасни шта се то збива, а збивало се нешто што није служило на добро, Чолаковић уочава "рупе" система, али и "способности" појединаца да један добро замишљен систем, његову трансмисију – Партију и све остало на челу с најодговорнијим – развале. Пријатељски и интимни разговори с најближим сарадницима били су све само не пуко ћаскање. Маршалов иступ у Сплиту (1962) и све у вези с тим нагнало је неке (као Исус Јовановића) да с огорчењем кажу како ни у сну нису могли сањати "да комунисти могу постати такви...Покварио нас је удобан живот, одвојили смо се од маса, живимо у вилама, купујемо лепе ствари и све нам је мало, а овамо причамо о скромности" (стр. 56). Сам Р.Ч. је тим поводом Титу особно рекао да "у Партији има каријериста, чак лопова, све се то међусобно повезало, они ће упропастити сваку здраву пролетерску идеју. Много нас је у Партији, примамо без контроле..." (стр. 57).

Добрицу Ђосића Чолаковић је као писца необично цијенио, али се временом све више од њега дистанцирао због његовог све наглашенијег националистичког иступања. Но, у погледу стања у СКЈ су се слагали, јер су "нашли много заједничког у оцени наших руководећих људи, оних отприлике 500 главара који никоме не одговарају, против њих се ствара међу младима незадовољство..." (стр. 75). Да то није била пролазна нојава него процес који је незауостављиво текао у правцу дезинтеграције некад монолитне политичке организације, каква је до 1952. била КПЈ (СКЈ), назире се из Роћковог записа 12.3.1966: "Ми смо Партију разводнили, прво, друго, ми смо је претворили у федерацију, треће, у њој нико ником не одговара за оно што ради против заузетих ставова и утврђене политике" (стр. 120). Реалан какав је био према свему што га се егзистенцијално тицало, Чолаковић није могао а да не постави себи и другима питање: "Јесмо ли једна или шест партија" (стр. 260). Резултанта тих негативних процеса које је захватио СКЈ навела је Р. Ч. да, "ма шта тврдио Тито", устврди: "Ми нисмо једна политичка организација...Ми смо осам парт(ијских) организација" (стр. 275). Пракса је, на Чолаковићеву велику жалост, потпуно и у цјелости потврдила раније дату оцјену да смо ми "у суштини недемократска организација, а пошто људи не желе да губе положаје, плате и почаст итд. они не говоре што мисле. Неки и не виде проблеме, неки и не разумију каква се судбинска питања морају решити да би се као заједница (м.о.) одржали и развијали. Остаћемо стално на дну лестнице, чак иза Бугара и Грка, ако будемо овако радили даље...Чак је и Стари немоћан да ту криву Дрину исправи" (стр. 117).

Поред поменутих тематских пасажа који се тичу личности Јосипа Броза, мјеста и улоге СКЈ, требало би поменути још дијелове *Дневника* који садрже Чолаковићеве осврте на судбину Југославије и Босне и Херцеговине. Заслуге за упознавање читалаца с тим пасажима *Дневника* иду и "на душу" приређивача др Антонића. С колико је знања, као врстан историчар, бирао дијелове *Дневника* који су сами по себи историјски, тј. везани за историју КПЈ и наших народа – период 1941–1945, толико је с наглашеним осјећањем за савремене друштвено–политичке и економске пертурбације уврштавао она Чолаковићева запажања која омогућавају да се колико–толико објасни шта се то десило са Југославијом. Отворен, јасан и конкретан, немилосрдан у критици, завремена је предсказивао могући негативан расплет, мада у њега интимно није вјеровао. Био је свјестан да су многи под југословенство "гурали" све оно што им тренутно није у заједници народа одговарало. Одбијајући и сам све што је "мирисало" на централистичко, хегемонистичко југословенство или оно које је тендирано стварању неке нове нације остао је дубоко привржен југословенству које је подразумијевало истинску равноправност и народа у федеративној социјалистичкој заједници. У критици оних који су очито, in ultima linea, разарали све што носи ту атрибуцију, посебно је био оштар према оним који су били корифеји на хрватској или српској страни, у политици или књижевности. Према "својима" био је најоштрији. Одобравајући један чланак Милентија Поповића сматрао је "да је српски национализам најопаснији, јер су Срби солили памет и 'учили' свију што је држава" (стр. 116/117). Национализам се ширио већ тамо далеких шездесетих година у свим републикама на начин да Р. Ч. није могао да не закључи да се ради "о таквом ригању" (некажњеном) на Југославију да човек не може да не закључи да се ради о добро организованом кампањи за разбијање наше крвљу извојеване федерације". Опочињао је да је "лако указивати на шовинизам хрватски, али је наш задатак да тучемо српски који буја на све стране" (стр. 149). И у третману југословенства Чолаковић је наглашено испољавао код многих политичара рјеђе сретану особину да зна и умије историјски да мисли. Не само да је правилно процјењивао шта се десило, биљежио оно што се дешава, него је, баш захваљујући непристрасности и крајње објективном прилазу појавама битним за југословенске народе и државу, могао визионарски да предскаже: "Ускоро ћемо се стидети да поменемо реч југословенски – тако изгледа бар на први поглед..." Нимало суздржан, дапаче експлицитан, он сигнира и носиоце тог процеса. Против југословенства, по њему су се "опалчили стари комунисти и разни четничко–ушташки великогаврановићи" (стр. 151). И даље. Паше, везири, челници и врховници, једном ријечју, по њему "комунистички главари (оних 500–тињак м.о.) који се боре за право вета републике...припремају цепање Југославије као савезне државе" стр. 238).

У овом приказу избора Чолаковићевих записа у *Дневнику* споменут је онај не мали број који се директно или индиректно тиче Босне и Херцеговине. С дубоким познавањем њеног комплексног бића Р. Ч. је третирао у свевременој пројекцији њену судбину, несмиљено се борећи за поштовање свега што је босанскохерцеговачке просторе и народе који су га настањивали чинило јединственим. Он се бори са саборцима и истомишљеницима у Јајцу за третман БиХ као посебне федралне јединице, републике Срба, Муслимана и Хрвата и остао вјеран том концепту. Питање БиХ подразумијевало је респектирање свих поливалентних одредница њене даље и ближе прошлости и исте такве будућности. Искључивост било које врсте могла је да бескрајно опасно комплицира њену перспективу. Као дио Уу простора и свега што га је потресало (Партију, систем, федерацију, државу), Чолаковић је осјећао нужност и потребу суптилног третмана свих појава везаних за његову ужу домовину. На 287. страни *Дневника* је толико тога споменуто у контексту третмана нације и националних култура, односно питања судбине Босне и Херцеговине да је немогуће на неколико редова, из записа од 16.8.1971, то и не споменути. Убијеђен сам да је Чолаковићев третман полидимензионалне БиХ толико непристрасан, објективан, толерантан, утемељен на вишестолетним процесима који су се одвијали на њеним просторима, толико

визионарски када се њена стварност пројектира на будућност да га треба у овом осврту навести. Он пише: "...припад(ност) БиХ није национално него географско или државно. Припадамо истој државној заједници (републици), али припадамо и трима нацијама. Од државног не може правити сада неки изузетак за БиХ и дати му други значај него што има за све нације. Ако би ишли по истој логици, онда све што се у републици Хрватској ствара у области културе то је хрватско, а није тако, као ни све што се ствара у републици Србији у истој области није српско. То никако не значи – кад се Босне и Херц(еговине) тиче да је за њене Србе културни центар Београд, односно Хрвата Загреб, а поготово не да се онда тај центар или центри брину за културу 'браће' у другој републици. Питање центра овдје се не може постављати, него само заједница културе која има своју традицију заједничку, на чијим се темељима (оно што ми примамо као наслеђе) гради даље, што се признаје као допринос њојзи – без обзира на данашње републичке границе" (стр. 287).

Када је ријеч о "бризи" централа за своје базе Чолаковићеви погледи очито не кореспондирају с данашњом стварношћу, али је у њима садржан принципијелан став. О "својима" он размишља овако: "Не слажем се начелно са а) бригом Срба из Србије за судбину Срба у БиХ и Хрватској. Такав став је увредљив за њих, нису они малолетници; у много тежој ситуацији они су имали снаге да бране свој опстанак и да се боре за другачију будућност". То је увреда, по Роџку, и за "све Хрвате који су за Југославију", који су бранили "национална и друга права Срба...Поставити...ствар другачије значи поистовјетити све Хвате са клеро-фашистичким франковачким сепаратистима и србождерима" (стр. 314).

Само неколико поменутих тематских цјелина које аутор *Дневника* ревностно "провлачи" кроз свој текст могу бити за читаоце ванредно занимљиви и инспиративни. Реченице записане на стр. 262/3. прије више од двадесет година, колико год говоре о њиховом аутору, толико се тичу не само потенцијалних читалаца, него и сваког живућег становника ових бх. и Уи простора: "Можемо ићи на све: па разлаз, на конфедерацију, на федерацију али о томе треба да се припита онај који је створио ову државу...то је сам радни народ. Није ово феудална него социјалистичка Југославија. Самозвани...лидери распридали су се о значају националног питања као највеће светиње...при чему заборављају радничку класу и њено право не само да дели злохуди доходак него и да каже како ће ова земља бити уређена. Јер иде се за тим да се у уставу запише да у републикама могу ти лидери крваво зајхти радног човјека. Стога они не маре да чују критике републичког етатизма. Гадно то смрди".

Иако се приређивач ове књиге, испуњавајући завјештање аутора *Дневника*, питао заједно с оним који су испољавали сумњу у оправданост цјелокупног подухвата, потписник ових редова је а limine одбија. Напротив, сматра да би рад на овоме требало наставити избјегавајући неке од грешака које су се овом приликом поткрале. Најприје оне објективне. Приређивач је указао на чињеницу да је из више разлога "рукопис оригинала био тешко читљив", стр. 13, па му се неке од погрешних дешифрирања и могу опростити.

На крају, умјесто закључка, када се заклопе странице овог *Дневника* читалац се са сјетом растаје од биљежака његовог аутора и пожели да се понове сретне с богатом грађом што је остала иза човјека који је као револуционари хуманиста био у стању да се својом вољом пресели из виле на Дедињу у обичан стан у улици Пролетерских бригада, да се захвали на ангажману пет милиционара који су га "чували" за 250.000 динара, да поклони књиге и слике "своме народу", оснује фондацију слика Родољуба и Милице Чолаковић, врати вилу па мору, богату библиотеку поклони родном граду Бијељини, захтијева сахрану без церемонијала...